

Kutadgu Bilig'in Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Gelecek Tasavvurumuzdaki Rolü Üzerine*

AHMET ARI**

On The Place Of Kutadgu Bilig In The History Of Turkish Culture And The Role Of Our Future

Ö Z E T

Her toplumun kendine ait bir kültürü olmakla beraber her kültür medeniyetleşmiş değildir. Türk kültürü, mensubu olduğu İslam medeniyetinin oluşumuna yaratıcı hamlelerle iştirak ederek bu medeniyet içerisinde hâkim kültür durumuna gelmiştir. Bu yüzden ayrı bir Türk-İslam medeniyetinden söz edilir. Kültürden medeniyete giden yolun ancak üstün değere sahip metinlerle açıldığını ve birbirine bağlandığını görürüz. Bu metinler, kültürün tekâmülüne hizmet ederek medeniyet için gerekli unsurların oluşumunu ve bir araya gelmesini sağlarlar. Türk-İslam medeniyetinin ortaya çıkmasına katkı yapan bu temel taşı mahiyetindeki eserlerden biri de Yûsuf Has Hâcib tarafından 462/1069-70 yılında yazılan Kutadgu Bilig'tir. Yûsuf Has Hâcib, kültürden medeniyete giden yolda kilit taşı mesabesinde olan ferd, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesi için gerekli olan bilgi ve erdemlerin nelerden ibaret olduğu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl bir zihniyete ulaşılması gerektiği üzerinde, zamanının çok ilerisinde bir sanatkârlıkla durmuştur.

Bu makalede, Kutadgu Bilig'in Türk kültür tarihindeki yerine temas edilerek gelecek tasavvurumuzda oynaması gereken rol üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda esas olarak ilk ve orta öğretim sistemimizde bir eğitim materyali olarak kullanılması ve kimliğimizi kazandıracak kültürün yeniden inşasında nasıl faydalanacağımız hususu tartışılacaktır.

ABSTRACT

Each society has its own culture but not every culture is civilized. Turkish culture participating in the formation of the Islamic civilization with creative moves became the dominant culture in this civilization. Therefore, a separate Turkish-Islamic civilization is mentioned. We see that the path from culture to civilization is opened out and interconnected by the texts being cornerstones. These texts serve to the evolution of culture by forming and bringing together the elements necessary for civilization. Kutadgu Bilig, written by Yusuf Has Hajib in 462 / 1069-70, is one of the most important works of this kind that contributed to the emergence of Turkish-Islamic civilization. Yusuf Has Hajib stood on the necessary knowledge and merits, how to achieve them and what mentality to reach in order to ideal organization of person, community and the state life being keystone of the road from culture to civilization.

In this paper, the place of Kutadgu Bilig in the history of Turkish culture and its role should be played in our future imagination will be emphasized. In this context, how it could be used mainly as an educational material in our primary and secondary education system and how we can benefit from the reconstruction of the culture that provide gain of our identity will be discussed.

* Makalenin Geliş Tarihi: 19.11.2019/ Kabul Tarihi: 28.11.2019.

** Doç. Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı, Araştırmacı, (ahmet.ari @kulturturizm.gov.tr), Orcid Id: 0000-0002-2364-4795.

ANAHTAR KELİMELER

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Kültür-Medeniyet, Eğitim.

KEYWORDS

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Culture and Civilization, Education.

Giriş

Eserin içine girip, zevkine varacak kadar sabır ve sebat edenler, şüphesiz Kutadgu Bilig'i, yalnız yazıldığı devir içinde değil, bugünkü şartlar içinde de seveceklerdir. Yusuf Has Hâcib'in beşerî meseleleri ele alış tarzı ve bunu yaparken gösterdiği samimîlik hâlâ gönüllere hitap etmekte ve insanı düşündürmektedir. Birçok eksiklikler arasında dolaşp, yokları var etmek peşinde koşanların düşünmeğe, bir an için kendileri ile baş-başa kalmağa ihtiyaçları vardır. 900. yılına yaklaşmakta olan Yusuf bu uzun tecrübesi ile bu hususta en iyi arkadaşlık edebilecek hayâtîyet taşıyan bir şahsiyettir.

Bugün birçok ictimâî mes'elelerin ele alınmış şekillerinden endişe edenler, aynı mes'elelerin bin yıl önce ne şekilde halledilmiş olduğunu ibretle görüp, onda birçok düşündürücü ve teşvik edici fikirler bulacaklardır. Eserin bilhassa gençliğe faydalı olması, şâirin başlıca arzusudur (Arat, 1959: IX).

Türk kültür tarihinin en muazzam eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig* yazılalı 950 yıl oldu. Bir milletin kendi dilinde 950 yıl önce yazılmış böyle bir eseri varsa o millet ne kadar övünse azdır. *Temâm erğuvân teg kızıl meñzim erdi / Bu kün za'ferân urğın eñde tarıttım (6529)** Yıparsıg kara başka kâfûr eşüdüim / Tolun teg tolu yüz kayuka ilettim (6530) *Kadıñ teg bodum erdi ok teg köni tüz / Ya teg egri boldı egildim tünüttim (6532)* (Tam erguvan gibi kırmızı yüzüme safran tohumu eken, misk gibi kara başıma kâfur örten, kayın gibi düz vücudumu yay gibi eğri kılan) şeklinde ifade ettiği zorluklara rağmen *Kutadgu Bilig'i* yazarak bize bu gururu yaşatan Yusuf Has Hâcib'e Allah rahmet eylesin. Atamızdan miras kalan bu hazine ile övmek elbette haktır. Lakin kıymeti bilinmeyen zenginliğin çok uzun sürmeyeceği de bir gerçektir.

* Metinde yer alan beyitler için, Arat (1947) ve Kaçalın (ekitap.ktb.gov.tr); tercüme için Arat (1959) neşirleri esas alınmıştır.

Her milletin kendine ait bir kültürü olmakla birlikte her kültür medeniyet oluşturma seviyesine ulaşamaz. Medeniyete götürecek yüksek kültüre ulaşmak, üstün değerlere sahip metinler ve bu metinleri özümseyip zamanının şartlarına göre yeniden yorumlayarak geleceğe ulaştıran düşünürlerle mümkün olmaktadır. *Kutadgu Bilig*, medeniyetleşmiş kültürlerden olan Türk kültür tarihinin omurgasını oluşturan metinlerden birisidir. *Kutadgu Bilig*'in Türk kültür tarihinin neresinde ve nasıl yer aldığını, gelecek tasavvurumuzda nasıl bir rol oynaması gerektiğini, tarihe ve coğrafyaya bakmadan anlayamayız.

Zaman

Eserin ilk ortaya çıkışı

Bugün kullandığımız takvime göre sene 1069'dur (H.462). İslam güneşinin karanlıklar içerisindeki dünyayı aydınlatmaya başlamasının üzerinden 475 yıl geçmiş ve bu güneşin en tepe (zeval) noktaya ulaşmasına yakın zamanlardır. Eser sahibinin vatandaşı olduğu Karahanlı Türk devletinin 229. ve bu devletin İslâm'ı resmî devlet dini olarak ilan edişinin 123. yılıdır. Kutadgu Bilig tamamlandığında, Orhun Abideleri dikileli 335 yıl ve Fârâbî (872-950) Medinetü'l-Fazıla'yı yazalı 130 yıl olmuştur. Keza Te'vîlâtü'l-Kurân ve Kitabü't-Tevhîd başta olmak üzere Mâtürîdî (853-944)'nin eserleri ile İbn Sînâ (980-1037)'nin eserleri de ortadadır.

Mekân

Yusuf eserini, memleketi Balasagun'da yazmaya başlamış ve Kaşgar'da tamamlamıştır. Balasagun, bugün Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in 50 km doğusundaki Tokmak şehri civarında olup kitabın yazıldığı dönemde 'Kuz-Ordu' adını taşıyor; Kaşgar ile birlikte Orta Asya Türk kültür ve dilinin merkezi sayılıyordu (Caferoğlu, 1984:52). Kaşgar ise bugün Çin sınırları içerisinde, Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin batısındadır.

Kaşgar ve Balasagun'un da içinde yer aldığı bu coğrafya Horasan ve Mâverâünnehir bölgesidir. Türkçe konuşan toplulukların tarihte bu

bölgede ne zaman ve ne şekilde bulunduğu günümüzde teferruatıyla bilinmektedir. Etnografik bakımdan gerçekte Arîlerin yerleşim alanı iken zamanla Türkleşerek Türkistan diye adlandırılan bu bölgeye Türkler 5. yüzyılın başlarından itibaren Ak Hunlar (Eftalitler) ile yayılmaya başlamışlardır. Ak Hunlar’dan sonra ve ilk İslâmî dönemde Gök Türkler (552-745) bölgenin hâkimi durumundadırlar (*Barthold,1981:83vd.; Turan,1979:247-48vd.*). Gök Türkler döneminde bu yayılma hızlanmış; daha aşağıdaki sahalara, Horasan ve Sistan içlerine kadar uzanmıştır (*Köprülü,1989:347*). İslâmiyet’ten önce Sâsânîler (226-650) döneminde, özellikle Gök Türk kağanı İstemi Yabgu (ö. 576) zamanında yoğunlaşan Türk-İran ilişkilerine sahne olan coğrafya da burasıdır. İslâmî dönemde Sâmânîler (875-1005)’le birlikte ve sonrasında Karahanlı (840-1212), Gazneli (963-1186) ve Büyük Selçuklu (1038-1194) Müslüman Türk devletleri İran’da ve esas olarak da bu bölgelerde hüküm sürmüşlerdir. İslâm medeniyetinin başlangıcını teşkil eden ve İslâmiyet dairesine giren milletlerin ortaklaşa oluşturdukları 10. asırdan itibaren ilimde, sanatta, felsefe ve edebiyattaki büyük gelişme, eski hâl ve şartların farsçılığının ananevî merkezleri olan Fars ve Azerbaycan bölgelerinde değil, daha ziyade yeni şekillerin kolayca meydana çıkabileceği Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde gerçekleşmiştir (*Kramers,1993:1018-19; Grabar,1998:51vd.*). Burası da adı üzerinde Türkistan’dır; Türklerin yurdudur. Kısaca Akif’in, *İbn-i Sînâları yüzlerce doğurmuş iklim* dediği coğrafyadır.

Kültürel Ortam

Şimdiye kadar yapılan bilimsel çalışmalar, Yusuf Has Hâcib’in yetiştiği Karahanlı Devleti döneminde Türklerin ileri bir kültür düzeyine eriştiklerini göstermektedir. Çok uzun zamandan beri tanıdıkları ve özellikle Göktürkler döneminde kültür alışverişinde bulundukları Çin uygarlığı yanında, Fars (Sâsânî), Batı (Bizans) ve sonrasında Arap ve Hint uygarlıkları ile temas halindeydiler ve buralardaki gelişmeleri izleyebiliyorlardı (Okay, 1992:256). Karahanlılar, devamı oldukları Uygurların kültür mirasına da sahiptiler. Fuad Köprülü bu durumu şöyle özetler: “Türkler İslamiyeti kabul ettikleri zaman yazıya, kitaba, eğitime yabancı barbar bir millet değildiler. Çin tarihçilerine göre Uygur kültürü

oldukça parlak ve geniş bir edebiyata sahipti; yazılı eserleri olduğu gibi, hanların saraylarında vakânüvisler de bulunurdu" (2003:23). Meşhur Çin elçisi Wang Yen-Te, X. asırda Uygur ülkesinde gördüğü kitaplıklardan bahseder (İzgi, 1989: 60-61). *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı sıralarda Uygur bilginlerinden Beşbalık'lı Şingko Şeli Tutung (Singko Seli), Budizm'in önemli metinlerinden olan Suvarnaprabhasa (Sutra, Sudur)'yı Altun Yaruk (Altın Işık) adıyla Çince'den Türkçeye tercüme etmekte (Ercilasun, 2004:243); Kaşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâti't-Türk (tt. 466/ 1074)'ü kaleme almaktaydı. Kısaca ifade edecek olursak "Türklük İslâm inanç dairesi içine girerken dili ve edebiyatı ile gelmiştir" (Yavuz, 2008:145).

İşte *Kutadgu Bilig*, böyle bir siyasi ve kültürel ortama sahip Türkistan'da, devrin hemen bütün ilimlerine vakıf, çevresindeki kültürlerle ve dillere aşina bir Müslüman Türk entelektüeli olan Balasagunlu Yusuf tarafından yazılmıştır. Yusuf'un doğum ve ölüm tarihi hakkında bir kayıt yoktur. *Kutadgu Bilig*'e sonradan eklenen mukaddimeden elde edilen bilgiler ışığında, 410/1019 civarında doğmuş olması muhtemeldir. *Kutadgu Bilig* 6645 beyitlik (13.290 mısra) bir mesnevî olup aruzun 'feûlün feûlün feûlün feûl' veznindedir. Yusuf eserini 462/1069-70 yılında Karahanlı hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tamgaç (Tavgaç) Uluğ Buğra Han (ö.1103)'a sunmuştur. Bu eser sebebiyle hakan tarafından kendisine 'Has Hâcib' (Ulu Tayangu) unvanı ve görevi verilecektir. Yusuf'un 'görevlerin en incisi' (2484) olarak nitelendirdiği Hâcib, Karahanlılar'da idare edenin edilenlerle münasebetlerini düzenleyen görevlidir. Has Hâcib, sarayda hükümdardan, bütün devlet teşkilatında ise vezirden sonraki en yüksek makam sahibi kişidir (Taneri, 1996:510).

Kutadgu Bilig bize ne söyler?

Yaratılışı gereği bir toplum içerisinde yaşamak zorunda olan insanoğlunun peşinde koştuğu şey mutluluktur. Fakat mutluluğa giden yol uzun ve zorluklarla doludur. Pek çok farklı unsurun, organik bir şekilde ve aynı gövdede birleşmesini sağlayacak bir süreç gerektirir. Bunun için her toplum kendi tabii şartları doğrultusunda üretimlerde

bulunmuş ve genel olarak ‘devlet’ adı verilen sistemler kurmuştur. Toplamların birbirlerinden farklı bu üretimlerinin bütününe bugün ‘kültür’ adını veriyoruz. Bu bağlamda mutluluğa ulaşmak da medeniyet olarak ele alınabilir. *Kutadgu Bilig*, Müslüman Türk toplumunun, az önce dile getirdiğimiz, bu zorlu yolu aşabilmek için sahip olması gerekenlere dair bilgi veren bir kitaptır. Yûsuf Has Hâcib, kültürden medeniyete giden yolda kilit taşı mesabesinde olan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesi için gerekli olan bilgi ve faziletlerin nelerden ibaret olduğu, bunların nasıl elde edileceği ve nasıl bir zihniyete ulaşılması gerektiği üzerinde, zamanının çok ilerisinde bir sanatkârlıkla durmuştur. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig* için, insan hayatının anlamını tahlil ederek onun toplum ve devlet içindeki duruşunu belirleyen bir hayat felsefesi sistemidir demek yanlış olmasa gerektir (Arat, 1947: XXV; Kaçalin, 2002: 478). Yusuf, bu sistemi, yani ideal toplum tasavvurunu ortaya koyarken döneminin sosyokültürel yaşantısına dair mitoloji, din, felsefe, psikoloji, eğitim-öğretim, siyaset, tarih, coğrafya, şiir-edebiyat, aile düzeni, gelenek görenek, devlet ve saray teşkilatı, sofrada adabı, millî oyunlar ve sporlar, rüya yorumu, gök bilimi, cebir, zooloji, sağlık bilgisi gibi eşsiz ve tükenmez bir malzeme de sunmaktadır.

1825 yılında P.A.E. Jaubert (1779-1847) tarafından ilim âlemine tanıtılmasından sonra *Kutadgu Bilig* ile ilgili yapılan ilk çalışmaların bazılarında, üzerindeki Çin, Yunan, İran ve Hint etkisinden bahsedilerek bu kültürlerin bir ürünü, taklit veya tercüme olduğu iddiaları ortaya atılmıştır (bkz. Kafesoğlu, 1980:10-11). Sadece söz konusu etkiler sebebiyle *Kutadgu Bilig*’in özgün bir eser olmadığını söylememiz mümkün değildir. Yukarıda dile getirdiğimiz kültür ortamı içerisinde bu etkileşimin olması gayet doğaldır. Türklerin Çin ile iki bin yıllık, İran ile İslamiyet öncesine dayanan yakınlıkları ve kültür alışverişleri vardır. Hint felsefesiyle Uygurların Budizm ve Maniheizm’i benimsemeleri dolayısıyla tanışılmıştır. Bu çağda Yunan felsefesinin en büyük mirasçısının İslam felsefesi olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta orta çağdan sonra Batının Aristo’yu İslam felsefecilerinden öğrendikleri söylenir. Yusuf’un selefleri Fârâbî ve İbn Sînâ, Maverâünnehir’de Aristo felsefesinin temsilcileri olarak bilinirler. Bu iddiaların, eser üzerinde ciddi bir inceleme yapılmadan ortaya atıldığı açıktır. Nitekim *Kutadgu Bilig* ile ilgili ilk çalışmaları yapanlardan biri olan H. Vambery şöyle der: “Esere

hâkim olan ruh, büyük ölçüdeki İslam telakkileri yahut umumiyetle Doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı, yani Türk telakkisinin yer aldığı bir ahlaki talimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm, fakat yakından incelediğim zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım.” (Jamal ve Kafkasyalı, 2016:30). Yaklaşık on beş yıllık çalışmanın sonunda eseri bir anlamda yeniden yazan Reşid Rahmeti Arat bu husustaki düşüncelerini, *Kutadgu Bilig I: Metin* neşrinin giriş bölümünde yer alan “Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi” kısmında ve *Kutadgu Bilig II: Tercüme*’nin önsözünde dile getirir. *Kutadgu Bilig*’i Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültür tarihinin de muazzam bir abidesi olarak nitelendiren Arat’a göre *Kutadgu Bilig* orijinal bir eserdir (1947: XXV). Arat *Kutadgu Bilig*’i, Türk toplumunun kültür ve fikir hayatı bakımından bir devrin aynası olarak görür ve Türklük bilimine birçok katkı sunacağını belirtir (1959: VIII). Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig*’in kültür tarihimizdeki yerini ele aldığı eserinde söz konusu tutarsız iddiaları sıraladıktan sonra Türk-İslam kültür ve medeniyetinin bir ürünü olduğu yönündeki düşüncelerini dile getirir. (bkz. 1980:35-48). *Kutadgu Bilig*’de devlet ve hukuk anlayışı başta olmak üzere, bilginin önemi, erdemli olmak hakkındaki fikirler ve sosyal hayatla ilgili malzeme tamamen eski Türk geleneğine dayanmaktadır (bkz. Arsal, 1947:89). Yusuf, farklı bir medeniyet çevresine giren toplumun geleneksel değerlerini yeni bir senteze kavuşturarak zihniyet oluşturma çabasındadır (bkz. Arslan, 1992:132). Bu yüzden o, Türklüğünün bilinciyle geçmişine ve diline bağlı kalarak iman ettiği dinin kitabı Kur’ân’ın gösterdiği adil ve dürüst bir toplum hedefi doğrultusunda özgün bir eser ortaya koymuştur. *Kutadgu Bilig*’in manzum önsözünde şöyle denir: *Arabça Tejikçe kitâblar üküş / Biziñ tilimizçe bu yumğı ukuş* (73) *Bu türkçe koşuğlar tüzettim saña Okırda unutma du’â kıl maña* (75). (Arapça ve Farsça kitaplar çoktur; bizim dilimizde bütün hikmetleri toplayan yalnız budur... Bu Türkçe beyitleri senin için tanzim ettim; ey okuyucu, okurken unutma, bana dua et). Bu konuda, *Kutadgu Bilig*’i kaynakları bakımından inceleyen Alessio Bombaci da “tamamen orijinal bir eser olduğu hükmüne varıyoruz” demektedir (1953:67). Son zamanlarda yaptığı çalışmalarla *Kutadgu Bilig*’in Türk dili ve edebiyatındaki yerini ve önemini net bir şekilde ortaya koyan Kemal Yavuz da (bkz. 2008 ve 2013) “Yusuf kitap tertibinden tutun da eserinde

yer verdiği hususlar bakımından da ilktir ve öncüdür” (2008:144) demektedir.

Yusuf’un, *Kitab atı urdum kutadgu bilig / Kutadsu okıgıka tutsu elig* (350) (Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum, okuyana kutlu olsun ve ona yol göstereyim) diyerek bildirdiği eserin adı, *kutadgu* ve *bilig* (kut+ad-gu bil-i-g) kelimelerinden meydana gelen bir tamlama olup ‘kutlandırıcı bilgi’ veya ‘kutlu olma bilgisi’ anlamındadır. Eser üzerinde ilk çalışmaları yapanlar, bu anlam üzerinde birleşmekle beraber ‘kut’ isminin ‘saadet, mutluluk, talih, bahtiyarlık’ anlamına mı, yoksa ‘siyasi iktidar, hükümlanlık’ anlamına mı geldiği üzerinde tam bir uzlaşmaya varamamışlardır. İleriye sürülen görüşler içerisinde, devlet kavramının bugün de ifade ettiği anlamları karşıladığını; yani hem hükümlanlık hem saadet anlamına geldiğini ortaya koyan görüş (Arsal, 1947: 121-26; Karamanlıoğlu, 1970:128; Genç, 1981: 67), daha doğru gözükmektedir. Bu durumda kelimenin büyük bir zekâ ürünü olarak bilinçlice seçildiğini; yazarın eserin bütününde vermek istediği fikri yani iktidar-saadet ilişkisini, bir kelime oyunu ile daha başlangıçta, eserin isminde yansıttığını görüyoruz. Orhun Abideleri’nde Gök Tanrı’nın hükümdara verdiği İlâhî hayat iksiri olarak karşımıza çıkan *kut* (Roux, 2012:91), Yusuf Has Hâcib’in en çok başvurduğu kelimelerden olup Türklerde devlet merkezli bakış açısının odak noktasında yer alır. Beyler hâkimiyetlerini Tanrı’dan aldıkları *kut* ile kazanırlar. Fakat *kut*’u yani devleti elde tutmak için doğru kanun (töre, töre), adalet, bilgi (ilim), akıl gibi birtakım erdemler gereklidir ki, bunlar saadeti yani *kut*’u temin ederler. Birbirini doğuran ve aynı zamanda birbirinin yerine geçen *kut* kelimesinin bu iki anlamı dolayısıyla eserin adını ‘Devlet Olma Bilgisi’ diye okumamız da mümkündür. Anlaşılan o ki yazar, 6645 beyitte ilmek ilmek dokuyacağı fikrin kodlarını daha başlangıçta, eserin isminde vermektedir.

Benzer bir durum eserin vezninde de vardır. Yazar sanki vezin seçiminde de bilinçli bir akıl oyunu içerisinde. Aruzun ‘feûlün feûlün feûlün feûl’ ölçüsü aynı zamanda 6+5=11’li hece ölçüsüne denk gelir ki Türklerin İslamiyet öncesi şiirde kullandıkları milli ölçüdür. Çoğu beyitte her iki ölçü de hissedildiği için eserin vezninin hangisi olduğu uzun zaman tartışılmıştır. Sanki yazar bir anlamda bu vezni millileştirmekte; İslam kimliğini kazanmakla beraber, kendi özünü ve tabiatını

değiştirmek zorunda kalmadan da medeniyet denilen birleşik ve organik gövde içerisinde yer alınabileceğine işaret etmektedir.

Daha başlangıçta böyle derinlikli bir tablo çizen Yusuf Has Hâcib, eserinin içeriğinde Orhun Abideleri'nden başlayarak Türk düşünce tarihinin kökenini oluşturan selefleri Fârâbî, Mâtürîdî ve İbn Sînâ'dan tevarüs ettiği birikimi aksiyon halinde ortaya koyacaktır. Özellikle Fârâbî'nin *Medînetü'l-Fadıla*'da ortaya koyduğu teorik ilkeler *Kutadgu Bilig*'de, Yusuf'un devlet adamlığının da etkisiyle, müşahedeye dayalı pratik neticeler olarak karşımıza çıkar. Fikir ile yaşanıp duran hayatın birleştirilmesi demek olan bu durumu Halil İnalcık, "hükümdarın sahip olması gereken vasıflar, ilmin ve aklın devlet idaresindeki rolü, adaletin ehemmiyeti hakkında Fârâbî ile Yusuf'un fikirleri arasında büyük bir müşabehet vardır" (1966: 261) şeklinde dile getirir. Seleflerinin, özellikle Fârâbî'nin Yusuf üzerindeki etkisini, "*Medînetü'l-Fadıla*'nın pratik neticeleri *Kutadgu Bilig*'te, *Kutadgu Bilig*'in teorik arka planı da *Medînetü'l-Fadıla*'dadır" diye özetleyen Fatih M. Şeker, söz konusu bu ilişkiyi bütün yönleriyle ortaya koyar (2015: 118-134 ve 2011).

Fikrî yapısı bakımından felsefî bir metin görüntüsü veren *Kutadgu Bilig*, edebî açıdan da önemlidir. Her şeyden önce o, İslamî Türk edebiyatının ilk eseridir. Yusuf Has Hâcib, kendisinden önce örnek alabileceği böyle bir Türkçe eser olmamasına rağmen eserini Türkçe yazmış ve olağanüstü bir sanatkârlık göstermiştir. Esere sonradan eklenen manzum mukaddimenin dışında vezin kullanımı neredeyse kusursuzdur (Kaçalın, 2002: 478). Osmanlı döneminde divan, mesnevi vb. eserlerde yerleşik hale gelecek olan tertip usulüne göre düzenlenmiştir. Besmeleyle başlar; tevhit, na't, dört halifenin ve eserin sunulduğu kişinin övgüsüyle devam eder. Teşbih ve mecazlar dünyası bakımından klasik şiirimizin zirvesi durumunda olan 16-17. yüzyıl şiirlerinden çok da geri kalmaz. Mesela, *Kimi sevdim erse sevüig cança tuttum / Cefa keldi andın kimi met seveyi* (Kimi sevdim ise, onu sevgili canım gibi tuttum; fakat ondan da cefâ geldi, artık kimi seveyim) (6578) beytinin yer aldığı kısımdaki beyitler ile Fuzûlî'nin, *Vefâ her kimseden kim istedim ondan cefâ gördüm / Kimi kim bîvefâ dünyede gördüm bîvefâ gördüm matla*'lı gazeli arasındaki yakınlık dikkate değer ölçüdedir. Yapılacak mukayeseli çalışmalarla bu durum daha belirgin bir şekilde ortaya konabilir. Edebî açıdan, Yusuf Has

Hâcib'in, *Kutadgu Bilig'ten* 60 yıl kadar önce yazılan *Şehnâme*'den yararlanmamış olması düşünülemez. Lakin oluşmakta olan bu şiir dilini, çağının ilerisinde bir sanatkârlıkla ve Türkçe ile ortaya koyması takdire şayan bir durumdur. Bu bakımdan Yusuf Has Hâcib klasik şiirimizin kurucusudur. Nitekim Ahmet Caferoğlu onu, "Müşterek Orta Asya Türkçesi üzerine, Türk klasik edebiyatı mektebini kuran en büyük şair" diye tanıtır (1984: 53). Kendisinden yaklaşık üç asır sonra Anadolu'da, kendi dönemlerine gelinceye kadar klasikleşmiş olan İslâmî şiir geleneğini Türkçe ile devam ettirme çabasıyla Türkçe yazabilmek için Âşık Paşa (1272/1333)'nın, Şeyhoğlu Mustafa (1340/1413?)'nın ve diğer Divan şiiri öncülerinin çektiği sıkıntıyı düşününce, Yusuf Has Hâcib'in ne büyük bir iş başardığını daha iyi anlarız (bkz. Yavuz, 1983). Ayrıca hükümdar, vezir, vezirin oğlu ve bir derviş arasındaki diyaloglarla sürüp giden *Kutadgu Bilig*, bir yandan manzum bir romana, bir yandan manzum bir tiyatroya benzer. "Kutadgu Bilig'in yapısı, sahneye konmuş alegorik, dört kişi arasında geçen bir münazaraya ya da atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenmiş diyaloglu bir sahne yazısına benzer" (Dilaçar 1972: 70). *Kutadgu Bilig* hakkında önemli çalışmalara imza atan isimlerin başında gelen Ahmet Bican Ercilasun da *Kutadgu Bilig*'in temel yapısının manzum hikâye şeklinde olduğunu belirtir ve onu Türk Edebiyatı'nın ilk tiyatrosu olarak değerlendirir (2004:308). Hükümdarın adı *Kün Togdı* (Gündoğdu), vezirin adı *Ay Toldı* (Aydoldu=Dolunay), vezirin oğlunun adı *Ögdülmiş* (Övdürülmüş), dervişin adı *Odgurmuş* (Uyandırmış)'tır. Kün Togdı, 'doğru kanun'u yani 'adalet'i temsil eder. Ay Toldı 'kut'u yani 'talih ve mutluluk'u, Ögdülmiş 'akıl'ı, Odgurmuş 'kanaat ve akıbet'i temsil eder. Yani bu edebî eser aynı zamanda temsili (alegorik) bir eserdir. Bütün bunlar eserin çağını aşan kendine has, özgün bir kurguya sahip olduğunu göstermektedir.

Bugün

Kutadgu Bilig'e ömrünü adayan, minnet ve rahmetle andığımız Reşid Rahmeti Arat (1900-1964)'ın çalışmalarından sonra günümüze kadar Türkiye'de *Kutadgu Bilig* üzerinde yüzlerce ilmi çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların hepsi ayrı ayrı saygıdeğerdir ve eserin çok farklı yönlerine ışık tutarak katkı yapmakta ve birikim oluşturmaktadır. Ve elbette

yapılması gereken daha pek çok çalışma vardır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi *Kutadgu Bilig*, döneminin sosyokültürel hayatına dair içerdiği bilgilerle hemen her sahadaki araştırmacılara bolca malzeme sunmaktadır. Bu anlamda ondan faydalanmadığımız söylenemez. Fakat onu asıl işlevi, yani ideal fert, toplum ve devlet tasarımı doğrultusunda yeteri kadar değerlendirdiğimizi söylemek de pek mümkün değildir. Hâlbuki Yusuf Has Hâcib'in asıl amacı fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesi için gerekli olan zihniyeti oluşturmak ve *kut*'a ulaşmaktır. Günümüzde en çok ihtiyacını duyduğumuz şey de bu değil midir? Öyleyse *Kutadgu Bilig*'i, günlük yaşantımızdan başlayarak eğitim- öğretim ve sosyokültürel hayatımıza asıl işleviyle yoğun bir şekilde dâhil etmemizin zamanıdır. Çin'de, farklı etnik ve dinî kökenden gelen entelektüel gruplardan birinin *Kutadgu Bilig*'i, 'Geleneksel Çin Kültürünü Tanıtan Kitap' olarak birinci seçmesi (Jamal ve Kafkasyalı, 2016:233), bizim için bu zamanın geçmekte olduğuna dair bir işarettir.

Yarın için

İslam medeniyetinin oluşmasını sağlayan gelişmeler, *Kutadgu Bilig*'in de yazıldığı yer olan Türkistan'da başlamış ve Türkler bu oluşuma Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle, büyük kitleler ve yaratıcı hamlelerle iştirak etmişlerdir (1976: I). Yukarıda verdiğimiz kısacık kronoloji bile, bu oluşumda Türk varlığının başlangıçtan itibaren ne derece önemli olduğunu anlamaya yeter. Bu gerçeği ortaya koyan pek çok bilimsel çalışma da yapılmıştır (bkz. Sayılı, 1997). Hattı zatında içlerinde Türklerin de bulunduğu büyük çoğunluğun, eserlerini Arapça ve Farsça ile yazdığı bu dönemde Türkçe yazılan *Kutadgu Bilig*, tek başına bu durumu belgelemeye yeter. Fakat ne yazık ki, düşünce tarihimizin sicil kayıtlarının yer aldığı bu dönemle irtibatımız, diğer dönemlerden farklı değildir; yani kopuktur. Tabi burası kök, köken olduğu için kopukluk sonraki dönemlere de yansımakta ve kimlikten soğumaya varan telafisi güç sonuçlar doğurmaktadır. Bu kopukluğun sebepleri bellidir fakat bu yazının sınırlarını aşan bir mahiyet arz eder. Ancak bu çerçevede söz konusu kopukluğun en temel nedeninin, İslam medeniyetinin oluşumunu hazırlayan bilimde, felsefede, sanattaki gelişmeleri, İslâmiyet öncesi ve sonrası Türk-İran ilişkilerini iyi tetkik etmeden, oryantalist bakış

açılarıyla “Büyük İran Rönesansı” diye değerlendiren görüşlerle, içerdeki “Batıcı” anlayışın oluşturduğu politikaların örtüşmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sonucu olarak Türkler, teşekkülünde büyük pay sahibi oldukları bilimin, sanatın taklitçisi durumuna düşmüşlerdir. Bu bir geçmiş itibarsızlaştırmasıdır (dejenerasyon). Bütün bileşenleri ve oluşturduğu algıyla birlikte düşündüğümüzde bu itibarsızlaştırmanın toplum bünyesinde büyük bir tahrifata yol açtığı muhakkaktır. Bu gerçeklerin ileri safhalarda veya sadece akademik çevrelerde biliniyor olması çok da bir anlam ifade etmez. Geçmişinde kendine özgüven kazandıracak, istikamet verecek, ilham kaynağı olup hız katacak değerler bulamayan çocuğun, geçmişine lakayt kalması, tutunacak başka dallar araması kaçınılmazdır. Ahlâki ve vicdani kopukluğu beraberinde getiren bu umursamazlık, yükümlülüklerin yerine getirilmesini ve bizi ileriye götürecek zihniyetin oluşmasını engellemektedir. Bu durumda bir toplumun heyecanını; gelecekte ümidini kaybedip içine kapanması kaçınılmazdır. Öyleyse;

1. Her şeyden önce, kültür ve tarihimizden uzaklaşmamıza neden olan yanlışları bir an önce özellikle ders kitaplarımızdan çıkartıp bu yanlış yargıların oluşturduğu algıyı yok etmenin çabası içerisinde olmalıyız. Yaklaşık olarak üç yüz yıl süren İslâmlaşma sürecinin dikkate alınmayıp, Türklerin İslâmiyet dairesine onuncu asrın ortalarında girdikleri şeklindeki yanlış değerlendirmeler hala kitaplarımızda yer almaktadır. En basitinden, bugün eğitim-öğretim hayatımızın herhangi bir seviyesindeki sınavda sorulan ‘Türkler İslamiyet’e ne zaman girdiler?’ sorusunun doğru cevabı olarak 946 tarihinin beklenmesi, yeterli örnektir. Çocuklarımızı düşünce dünyamızın, kültür tarihimizin *Kutadgu Bilig* gibi abidevî eserleriyle, sadece sınavlarda çıkacak en fazla 1-2 soruya cevap verebilecek kadar değil, farkında olmasını ve milli şuurunun oluşmasını sağlayacak ölçüde karşı karşıya getirmeliyiz. Türkçe veya ahlâk bilgisi kitaplarında birkaç dizeye yer vererek *Kutadgu Bilig*’in değerini kavratamayız. Son zamanlarda *Çocuklar İçin Kutadgu Bilig* gibi yayınların da içinde yer aldığı gelişmeler sevindirici olmakla birlikte, bilgi naklinden daha ileride, anlayabilecekleri dil ve üslupta dikkatlerini çekecek uygulamalara yönelmeliyiz. Unutmayalım ki, karşımızda y ve z nesli adı verilen internet çağının çocukları var.

2. İlk ve orta öğretim programlarını oluşturmada *Kutadgu Bilig*'den daha fazla yararlanmalıyız. Çünkü *Kutadgu Bilig*, MEB'in eğitim materyali ölçütlerinin tamamına uyan nitelikte başlı başına bir eğitim materyalidir. Bunu ortaya koyan çok değerli çalışmalar yapılmıştır (Batur ve Gölcü, 2013; Kardaş ve Cemal, 2017). Keza *Kutadgu Bilig*, öğrenme sürecinde yer alan önemli kavramlardan olan farkındalık eğitimi (Kayacan, 2018) ile milli şuur oluşturmada en etkin yöntem olan değerler eğitimi için bulunmaz bir kaynaktır. MEB'in 2018 programında kök değerler olarak anılan; adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverlik değerlerinin hepsinin de *Kutadgu Bilig*'de yer aldığını görmekteyiz. Bu yönde yapılan bir çalışma ile *Kutadgu Bilig*'de 116 değer yer aldığı tespit edilmiştir (İnce vd., 2019). Yine merhum Erol Güngör'ün ortaya koyduğu (2010), 'değerler ölçeği'ne vurduğumuzda da değerler eğitimi açısından çok zengin bir kaynakla karşı karşıya olduğumuzu görürüz. Bu yönüyle onu eğitim-öğretim programlarımızda bir mihenk taşı olarak kullanmak; eğitim fakültelerimizde müstakil ders olarak okutmak bize sayısız yarar sağlayacaktır.

Diğer taraftan *Kutadgu Bilig*'in en çok üzerinde durduğu hususların başında, hukukun en temel kavramı olan 'adalet' gelmektedir. Hatta *Kutadgu Bilig*'te devletin adaletle tanımlandığını söyleyebiliriz. Devlet başkanının simgesi adalettir. *Köni törü*, bugünün 'hukuk devleti' karşılığıdır. Yusuf Has Hacib, devleti adaletle, adaleti de akıl ve bilgiyle açıklayarak devlet işlerinde adalet ve doğruluğun, akıl ve bilginin önemini çok net bir şekilde vurgulamıştır. Kısaca O, devlet ve adalet kavramlarını çoğu zaman biri birinin yerine kullanarak 'adaletsiz devlet yaşayamaz' düsturunu dimağlara kazımıştır. Buna paralel olarak yöneticilerin sahip olması gereken vasıflar; iyilik, doğruluk, ahlaklı olmak vb. erdemler de eserde önemli bir yer tutar. Bütün bunlar, bugün de gelecekte de geçerli olan düşüncelerdir. Bu yüzden *Kutadgu Bilig* Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültelerinde, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümlerinde çok daha ağırlıklı olarak ele alınmalıdır. Çünkü adaleti, doğruluğu, bilgeliği kendisine ilke edinmiş devlet adamları ve yargıçlara bugün de yarın da çok ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı gidermede *Kutadgu Bilig* bize geniş imkânlar sunar. Elbette derslerinde *Kutadgu Bilig*'i değerlendiren pek çok hoca vardır. Fakat bunun yeterli olmadığını

ortadadır. “İbn Sînâ’nın eserleri Batıda yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur” diye övünürken *Kutadgu Bilig*’i neden ders kitabı olarak okutmayız acaba? Bu bağlamda *Kutadgu Bilig*’in faydalanmamız gereken en önemli yönlerinden biri de diplomasidir. Bilindiği gibi eserde ayrı bir yazılış sebebi (sebeb-i te’lîf) bölümü yoktur. Fakat kısaca ifade edecek olursak, döneminin kargaşa ve karmaşasından şikâyet ile buna sebep olan devlet yöneticilerini tenkit için yazıldığı açıktır. Aslında iktidar sahiplerine, “Böyle ideal bir devlet ve mutlu bir toplum olmalıydı. Fakat senin gibi insanlar buna engeldir” demektedir. Bütün zamanlar için tehlikeli olan bu söylem Yusuf’un döneminde de büyük tehlike arz etmektedir. Fakat Yusuf tenkit ettiği hükümdarın gazabından, takdire şayan bir devlet tasarımını dile getirmek suretiyle çok dâhice ve ustalıkla kurtulup üstüne üstlük bir de Has Hâcib payesi alarak ayakta alkışlanacak bir diploması örneği sergiler. *Kutadgu Bilig*’in “ilm-i siyasetin” bütün hususiyetlerini içeren rehberliğine sadece diplomatlarımızın değil, bir şeyi tenkit ederken sınır tanımayan günümüz insanının da çok ihtiyacı vardır.

3. *Kutadgu Bilig*’in, edebî açıdan da yüksek bir değere sahip olduğunu yukarıda açıklamıştık. Fakat içeriği ve diline yönelik çalışmalara nazaran, cılız kalan tiyatro çalışması dışında, edebî yönünün ihmal edildiğini görüyoruz. En başta ders kitaplarımızda, *Şehnâme*’nin yer aldığı Klasik edebiyatımızın kaynakları arasında *Kutadgu Bilig*’ten söz edilmez. Halbuki Yusuf Has Hâcib, Klâsik edebiyatımızın kurucusu olarak kabul edilmiştir. Keza *Şehnâme*, ‘İran milletini yeniden diriltten eser’ olarak takdim edilirken *Kutadgu Bilig*, İslâmî Türk edebiyatının ilk eserleri arasında sayılmaktan öteye geçmemektedir. Öncelikle, millî benliğin tam manasıyla oluşmasını engelleyen, en azından kafa karışıklığına sebep olan bu yanlışlıkları düzelterip çocuklarımıza özgüvenlerini kazandıracak sinema filmleri, tiyatro oyunları üretmeliyiz. Eksikliklerine rağmen ‘Muhteşem Yüzyıl’, ‘Diriliş Ertuğrul’ gibi dizilerin gerek bizim gerekse diğer Türk toplumları üzerindeki olumlu etkisi, cesaret verici bir örnektir. Üstelik *Kutadgu Bilig*, neredeyse yeni bir senaryo üretmeye gerek kalmadan ruhuna uygun uyarlamalarla filimler, tiyatro oyunları yapılabilecek bir kurguya sahiptir.

Kutadgu Bilig, kültürümüzün Türkistan'da başlayıp yeni bir dünyaya; Anadolu'ya, Rumeli'ye ve İstanbul'a uzanan yolculuğunda bir köprüdür. Bu bakımdan o bizim hem geçmişimiz hem de geleceğimizdir. İbn Haldun'un da dediği gibi, *gelecekte ne bulacağımız, geçmişte ne olduğunu bilmemize bağlıdır. Kutadgu Bilig*, yazarının ifadesiyle, uzanıp her iki dünyayı tutan bir eldir: *Sunup iki ajunnu tutğu elig* (351). Bu eli sıkıca tutarsak istikamet bulur; 1300 yıldan fazla süren bu hareket ile büyük hız kazanırız. İşte o zaman Akif'in, *Bir zamanlar biz de millet hem nasıl milletmişiz / Gelmişiz dünyaya milliyet nedir öğretmişiz* mısraları yeni nesil için daha bir anlam ifade edecek; yeni *Kutadgu Bilig*'ler yazabilmenin yolları açılacaktır. İşte o zaman felsefenin, *bir kere yapılmış olması bir daha yapılabileceğine dair bir umut sunar* prensibi gerçek olacaktır. Siyaset, bir fikrin iktidarı ve sürdürülmesi (ikâme ve idâme) içindir. Dünya çapında kabul gören yetkinlikleri ve tüm mesailerıyla plânlayıcı, harekete geçirici ve tamamlayıcı bir üst akıl olarak ihtiyacını duyduğumuz Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Politikaları Kurulu, söz konusu kopukluğun giderilmesi, medeniyet kurmuş kültürümüzün yeniden inşası için büyük bir fırsattır. İşte o zaman yapılan pek çok şeye rağmen "eğitimde, kültürde bir şey yapamadık" demek zorunda kalmayız.

Kaynakça

- ARAT, Reşid Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I – Metin*, İstanbul: TDK Yayını.
- ARAT Reşid Rahmeti (1959), *Kutadgu Bilig II-Tercüme*, Ankara: TTK Yayını.
- ARSAL, S. Maksudi (1947) *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ.Ü. Yayınları No: 336.
- ARSLAN, Mahmut (1992), “Kutadgu Bilig Üzerine Sosyolojik Düşünceler” *Sosyoloji Dergisi (İÜEF)*, 3 (3), 131-166.
- BARTHOLD, V.V. (1981), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları.
- BATUR, Zekeriya ve İsmail GÖLCÜ (2013), “Kutadgu Bilig’de Anlatımı Güçlendiren Materyaller: İkna Etme Teknikleri”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 169-202.
- BOMBACI, Alessio (1953), “Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar”, *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: DTCF Yayını, 65-75.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi II*, 3. bsk. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- DİLAÇAR, A. (1972), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: TDK Yayını.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ
- GENÇ, Reşat (1981), *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını.
- GRABAR, Oleg (1998), *İslam Sanatının Oluşumu*, Çev: Nuran Yavuz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi.
- GÜNGÖR, Erol. (2010). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar/ Ahlak Psikolojisi, Ahlaki Değerler ve Ahlaki Gelişme*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- İNALCIK, Halil (1966), “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset ve Nazariye ve Gelenekleri”, *Reşid Rahmetî Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını, 259-271.
- İNCE, Ömer, Mehmet AKKAYA, Nevin AKKAYA, Tuğba ŞİMŞEK (2019), “Klasik Edebiyat Bağlamında Kutadgu Bilig’de Değerler Eğitimi”, *Turkish Studies Language/Literature*, Volume 14/4, 2397-2424.
- İZGİ, Özkan (1989), *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: TTK Yayını.

- JAMAL, Gulnisa ve Muhammet Savaş KAFKASYALI (2016), *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, Ankara: Yurtdışı Türkler Başkanlığı Yayını,
- KAÇALIN, Mustafa (2002), "Kutadgu Bilig", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, 478-480.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Kutadgu Bilig'in Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını.
- KARDAŞ, M. ve S. CEMAL (2017) "Değerler Eğitimi ve Türkçe Öğretiminde Değer Eğitimi Üzerine Yapılan Araştırmalara İlişkin Kaynakça Denemesi", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, S.16, 383-412.
- KARAMANLIOĞLU, A. F. (1970) "Kutadgu Bilig'in Diline ve Adına Dair", *Türk Kültürü*, 98, 127-131.
- KAYACAN, Sinem Gönen (2018), "Kutadgu Bilig'de Farkındalık", *Turkish Studies Language/ Literature*, Volume 13/12, 683-692.
- KRAMERS, J. H. (1993), "İran-Tarihî ve Etnografik Bakış", *İslam Ansiklopedisi*, 5/II, 1012-1030.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2003), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1989), *Edebiyat Araştırmaları I*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- OKAY, Li Chuan (1992), "Kutadgu Bilig İle Çin Felsefesi Arasındaki İlişki Konusunda Bir Görüş", *Doğu Dilleri Dergisi (DTCF)*, C. V, S. 1, 255-266.
- ROUX, Jean-Paul (2012), *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- SAYILI, Aydın (1997), *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*, Ankara: AKM Yayını.
- ŞEKER, Fatih M. (2015), *Türk Entelektüel Tarihinin Teşekkül Devri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ŞEKER, Fatih M. (2011) *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TANERİ, Aydın (1996), "Hâcib", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, 508-11.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1976), *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- TURAN, Osman (1979), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

- YAVUZ, Kemal (2013), *Hâcib Böyle Dedi-Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, İstanbul: Mostar Yayınları.
- YAVUZ, Kemal (2008), "Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig", *TDED* 37, 137-180.
- YAVUZ, Kemal (1983), "XIII-XVI. Asır Dil Yادigarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27, 9-57.
- YUSUF HAS HÂCİB (Tayangu), *Kutadgu Bilig - Metin*, haz. Mustafa S. Kaçalın, ekitap.ktb.gov.tr